

Штампа народноослободилачког покрета у Југославији 1941–1943.*

УДК 070.14:355.244.1](497.1)]"1941/1943"

Проф. др Милоје Пршић, пуковник

У Југославији је од 1941. до 1943. штампано неколико хиљада листова. Њихови покретачи и издавачи били су Комунистичка партија Југославије, односно Централни комитет, нижа партијска руководства и организације, Главни штаб (штабови) народноослободилачких одреда Југославије, оружане формације НОП-а и масовне антифашистичке организације.

Тематска структура и садржај штампе су разноврсни. Објављени су чланци о четничком покрету Драже Михаиловића, југословенској влади у избеглиштву, о стању на југословенском и на светским ратиштима, односу према савезницима, окупаторско-квислиншкој сарадњи, националном и социјалном питању, злочинима итд. Садржај листова НОП-а у Хрватској и Словенији разликују се од листова највишег руководства, јер у њима преовлађују текстови, с карактеристичном терминологијом, о решавању националног питања, изградњи органа власти и оружаних снага. Истовремено, оскудевају информације о стању на другим деловима југословенског ратишта.

Субјекти НОП-а знали су значај штампе, посебно са становишта тумачења политичке и војне стратегије вођења рата, па је она била основно и масовно средство за практично пропагандни рад. У целини, штампа НОП-а његова је идеолошка слика, а њен садржај је значајан за увид у организацијску структуру НОП-а и спознају праваца радикализације социјалних и националних аспеката рата у Југославији, с једне, и за спознају начина за дефинитивно разрачунавање с идеолошким и свим другим противницима, с друге стране.

Као средство пропаганде, требало је да, поред омасовљавања НОП-а, јача и одржава борбени морал код бораца, подстиче борбено расположење читавих јединица, правда циљеве и начин вођења оружане борбе и средства која се у њој примењују, и да снагом речи разара вољу, шири дезинформације и дефетизам код противника.

*Текст је део опсежних истраживања која су обављена у оквиру израде докторске дисертације под називом *Штампа НОП-а у Југославији 1941–1943. године*, коју је аутор одбранио на Филозофском факултету – група за историју, Универзитета у Београду.

Штампа НОП-а садржи веома вредне податке за свестрано изучавање НОР-а, сагледавање интензитета оружане борбе и његову промену, о начину решавања основних циљева рата, специфичностима вођења пропагандне делатности, посебно у Словенији и Хрватској, промени, крајем 1943. односа савезника према НОП-у итд. Неспорно, њени садржаји објашњавају карактер оружане борбе у Југославији и њене специфичности на појединим деловима југословенског ратишта, а као масовно средство за пропагандни рад била је у функцији остварења циљева рата.

Штампа је у сваком друштву, без обзира на конкретне околности (ратне, ванредне или мирнодопске) одраз збивања на идеолошком, политичком, друштвено-економском, војном и сваком другом пољу, с једне, и средство комуницирања са јавношћу – народом, с одређеним институционалним политичким и војним субјектима итд., с друге стране. Тај аспект функционисања штампе НОП-а као масмедија у рату, нарочито у политичко-пропагандном смислу ради формирања и обликовања јавног мњења, непосредног преношења одређених ставова, испољавања стратешких интереса, а самим тим и утицаја на широке слојеве народа с намером да се постигне планирани ефекат, посебно је значајан за период 1941–1943. године. Штампа НОП-а била је и у том периоду одраз времена: одражавала је фреквенцију и динамику актуелних збивања и струјања на идеолошком, политичком и, посебно, на војном плану.

Југословенски државно-политички простор у периоду од 1941. до 1943. карактерисала је изузетна раздробљеност и апсолутна разједињеност доминантних институционалних и политичких субјеката на идеолошком, националном, политичком, верском и економском плану, као и друштвена међунационална сукобљеност. Такво стање, које је још за време Априлског рата кулминирало, непосредно су изражавале претње сепаратистичким акцијама, незадовољство – национално и политичко, сукобљених снага, подела владајућих снага и покрета на проосовинске и прозападне, затим потенцијални ревизионистички захтеви суседних земаља и, адекватно томе, понашање националних мањина у Југославији, а нарочито понашање немачке народносне групе. Поделе које су и пре рата биле изразите достигле су врхунац након Априлског рата, а резултат је било опште распадање југословенског државно-политичког простора.

Положај српског народа у послеаприлској ситуацији био је најтрагичнији, наравно, уз респектовање тешке судбине која је, након окупаторове поделе Југославије, задесила и Словенце. Наиме, осим тешког војноуправног и привредног везивања Србије за Трећи рајх ради њеног интензивног економског експонирања и осигурања општи услови у Србији су погоршани и због настојања Немачке да одржи виталне стратешке везе са Балканом и Медитераном и тежње да поседује то подручје из идеолошко-политичких разлога. Узимајући, између осталог, у обзир и познати антисрпски Хитлеров комплекс, Србији се, у одређеним круговима руководства Вермахта, прилазило с изразитим непове-

рењем, па је у њој успостављен окупациони режим који од почетка карактеришу крајња строгост и окрутност. Приписујући Србима кривицу за мартовске догађаје 1941, одређена нетрпељивост према српском народу била је, у ствари, у функцији разбијања Југославије као вештачке версајске творевине, чије су језгро чинили Срби. Истовремено, то је продубило и активирало све антијугословенске и антисрпске снаге. Ревизионистичке државе су отворено испољавале своје тежње за повраћајем територија које су изгубиле 1918. године. Управо у разбијању Југославије Немачка је подржавала намеру тих земаља да исправе „неправде“ тријанонског и неијског мировног уговора. На Мађарску и Бугарску посебно се рачунало при комадању југословенске државне територије, као и на подршку немачке, мађарске и бугарске мањине, у оквиру које су се сврстали и Македонци. Подстичући националне страсти у Југославији, Немачка је наступала као да је она та „која доноси ослобођење несрпским народима“ и исправља неправде мировних решења после Првог светског рата. Истовремено, Срби су, према немачким владајућим круговима, били стуб југословенске државе и њихова влада је одбацила Тројни пакт, а српска официрска клика је заверенички поступала уочи рата, изазивајући потребу за одмаздом Трећег рајха. Српски народ је, максималном експлоатацијом комунистичке терминологије, сажете у познате флоскуле унитаризма и централизма, проглашен поробљивачем других народа Југославије, пре свега Хрвата, Македонаца, Муслимана, Црногораца, Шиптара и других. Ту српску трагику су „симболизовали“ губитак државе априла 1941. и изложеност масовном геноциду у тзв. НДХ и на Косову и Метохији и немачка репресија и злочини у Србији по систему „сто Срба за једног Немца“. Трагична судбина српског народа на југословенским просторима избацила је егзистенцијални тренутак у први план као део стратегије доминантних покрета и субјеката који су испуњавали ратну сцену на југословенским просторима од 1941. године.

Успостављајући окупациони систем, нове „државе“ и режиме на разбијеном југословенском простору, окупатори су се ослањали на снаге које су пре рата биле носиоци сепаратизма, заговорници поделе Југославије и фашистичке идеологије, пре свега на усташе и немачку мањину, као и на друге националне мањине које су се сматрале угњетаваним и обесправљеним у Краљевини Југославији. Код националних мањина, незадовољних сопственим положајем, јављале су се илузије о националном ослобођењу. Немачка се пре рата у Југославији превасходно могла ослањати на своју јаку националну мањину. Културна организација југословенских Немаца „Културбунд“ годинама је коректно сарађивала са југословенским властима у настојању да обезбеди друштвени, економски и културни просперитет својих чланова. Међутим, победом „националсоцијалистичке“ струје међу немачком мањином у „Културбунду“ је створена најснажнија и најорганизованија „пета колона“ у Југославији. Својим политичким и обавештајним радом припадници те мањине постали су главно упориште немачке политике у Југославији.

Приближавањем априлских збивања, агресивност припадника те организације постајала је све изразитија, отворенија и безобзирнија. Пре, у току и након Априлског рата сви њени припадници су се, без изузетка, декларисали као немачки држављани и ступили у Вермахт, СС јединице и локалне полицијске станице. Следствено таквим стремљењима, немачка национална мањина се 1941. године готово у целини нашла на страни агресивне нацистичке политике своје земље матице. И остале националне мањине у Југославији следиле су политику својих матица и великих заштитника – Трећег рајха и Мусолинијеве Италије, представљајући на тај начин њихову трансмисију у остваривању сепаратистичких циљева. По уласку Македоније у фокус бугарских интересних сфера у њој су изразито јачали пробугарски елементи, нарочито у редовима ВМРО, па чак и међу комунистима. И у Македонији је антисрпска пропаганда имала великог утицаја, поготову у редовима профашистички и сепаратистички оријентисаног ВМРО-а. У таквим условима Македонци су углавном делили судбину нове власти, у којој су доминирали људи пробугарске оријентације. Аутономистичко-сепаратистичке идеје и антисрпско расположење продирали су све више у македонске градове и села. Просрпска струја у Македонији је уочи Априлског рата 1941. године сасвим изгубила ослонац.

Етничка разбијеност српских простора омогућавала је окупаторима да, ослањајући се на мањине, своју политику дезинтеграције југословенског политичког простора доведу до апсурда. На Косову и Метохији косовски комитет је био носилац иредентистичко-сепаратистичких схватања од свог оснивања 1919, а нарочито од 1939. године.¹ Од 1941. био је ослонац окупаторовој власти на Косову и Метохији. Словенско становништво нашло се под невиђеним притиском Албанаца. С добијањем права на језик, школе и национална обележја створене су илузије да је наступило национално ослобођење. Албанско антисрпство и фашизам у служби италијанских интереса били су изражени у политици пресија на Косову и Метохији и у граничним пределима према Македонији и Црној Гори. Таква политика довела је до прогона више од 70.000 Срба у Србију и Црну Гору.

На простору „Независне Државе Хрватске“ као доминантан политички чинилац након Априлског рата 1941. године израстао је хрватски усташки покрет, наглашене профашистичке прооосовинске провенијенције, који је својом институционализацијом постао одлучујући чинилац власти у тој марионетској држави. Међу хрватским политичким странкама грађанске провенијенције, најутицајнија је била Хрватска сељачка странка (ХСС), која је имала богату традицију у политичком окупљању и страначком организовању хрватског народа у целокупном међуратном раздобљу, а нарочито неколико година уочи Априлског рата. У преломна збивања покренута Априлским ратом у Југославији, ХСС

¹ Веселин Ђуретић, *Савезници и југословенска ратна драма*, књ. 1, Београд, 1987, стр. 25–27.

ушла је с политичким капиталом успостављања хрватске аутономије, која је, нарушавајући до тада владајући принцип централизма, отварала питања даљег државотворног реорганизовања Краљевине Југославије. Априлски рат је окренуо токове историје у сасвим другом правцу, онемогућавајући даље остварење те идеје, што се одразило и на политичку судбину ХСС-а, њеног чланства и, нарочито, руководства.

Значај и величину те странке у хрватском народу у међуратном раздобљу потврђује чињеница да ХСС није пристајала да буде заступљена као странка ни у једном скупштинском или другом делу, већ је претендовала да симболизује непосредно вољу хрватског народа и да се кроз делатност поистовећује са њим. Због тога је као опозициона странка била много јача од других странака, на пример српских, које су биле бројне, али су разједињавале политичку вољу српског народа. Ниједна од српских странака није могла рећи да заступа српски народ у целини, док се за ХСС може рећи да је симболизовала хрватски национални покрет.

Након закључивања споразума о стварању бановине Хрватске (1939), све више је ХСС потресана унутрашњим раздорима, који су се максимално продубили у току Априлског рата. Њен вођа, др Влатко Мачек, изгубио је ореол неприкосновеног првака националног покрета јер се ХСС поларизовала на десничарски део, који је пришао усташком режиму, у чијем је апарату власти добио утицајна места, затим на центар, око Мачека, и на левицу, углавном у котарским и сеоским организацијама странке. Но, пасивним ставом Мачек је, у суштини, помагао усташама да се учврсте на власти, а инсистирањем на миру и пасивности његова струја у странци је дефетистички утицала на покушаје организовања НОБ-а у Хрватској. Прваци ХСС у земљи нису ризиковали да се јавно супротставе усташкој политици покоља српског становништва и његовог прекрштавања. Мачек је, испољавајући схватања „средњег дела“ ХСС, сматрао да се треба клонити борбе, поготову оне коју организују комунисти, и водити пасивну политику, како би се са што мање жртава дочекао крај рата и расплет на међународној сцени. У вези с тим је чинио и конкретне потезе када је, два дана након напуштања југословенске владе, 10. априла, преко радија позвао чланство ХСС да буде лојално новој влади. Том изјавом је дао легалитет усташкој власти у „НДХ“, и то у време док је у Југославији још увек пружан отпор. Позивом на подршку усташама Мачек је, иако је још формално био потпредседник југословенске владе, фактички потврдио сепаратистички чин усташа у разбијању Југославије као државе.

На простору тзв. НДХ не могу се заобићи муслиманско-национални чинилац у послеаприлским збивањима и улога Римокатоличке цркве, која је, као центар духовног окупљања католика, преко изграђене хијерархије на челу с надбискупом Алојзијем Степинцем, давала легитимитет усташкој власти. Муслимански политички и страначки прваци у „НДХ“ већином су се приклонили усташком режиму, изражавајући активан или пасиван став према њему. Међутим, с обзиром на веома

изражену политичку денационализацију муслимана у „НДХ“ (у стилу њиховог проглашавања „цвијетом хрватства“) међу том популацијом је постајала све присутнија аутономистичка струја, која је, негирајући тврдњу да су муслимани Хрвати, већ посебна народност, настојала у државноправном смислу да избегне патронат хрватско-усташке власти, тражећи непосредно немачки патронат. Муслимански аутономисти су се и директно обраћали немачким владајућим врховима, али без успеха.

Грађанске снаге Словеније су, поготову после проглашења „НДХ“, настојале да се Словенија сачува од разарања, да се спречи подела њене територије и да се заштити словеначки народ и избегне претварање словеначког тла у полигон ратних операција. Због тога је бивши бан дравске бановине Марко Натлачен успоставио сарадњу с Италијанима по доласку на чело Народног вијећа (*Konsulte*), саветодавног тела које су чинили грађански политичари из редова Словеначке људске странке (СЛС) и либерали. Понашање Народног вијећа, проглас од 10. априла 1941, захтев да се Југословенска војска на територији Словеније подреди Народној вијећу, наглашавање да „Врховна државна власт Краљевине Југославије не може да делује над Словенијом“, ² преузимање на подручју Словеније извршне врховне власти до 17. априла, да би је после тога предали Италијанима – имало је, у основи, обележје сепаратистичког чина, због оспоравања југословенске државе и њене војске.

Насупрот тој грађанској групацији у служби окупатора, деловала је и група патриотски опредељених грађана, на челу са хришћанским социјалистима, „Соколом“ и групом напредних културних радника, који су са комунистима, 27. априла 1941, образовали Антиимперијалистичку фронту словеначког народа. Та јединствена антифашистичка организација словеначких грађанских родољуба и комуниста створена је у преломном тренутку за физички опстанак словеначког народа и у време када су везе с осталим деловима југословенског простора биле прекинуте. Антиимперијалистичка фронта словеначког народа у наредном периоду постала је језгро његовог ширег окупљања под вођством комуниста: „С порукама КПЈ о настављању борбе, оснивање Антиимперијалистичке fronte је била једина светла епизода у априлском беспућу“. ³

Италијански окупациони систем на српским етничким просторима, насупрот немачком, није се манифестовао патолошким антисрпством, али је био осмишљен тако да разбијањем српства оствари своје политичке интересе и у Црној Гори. Црна Гора је дочекала окупацију са грађанским фронтом подељеним на сепаратисте (међу којима је доминирала Црногорска федералистичка странка), који су могли легално и слободно деловати јер су се залагали за ново место Црне Горе у „новој Европи“, и унионисте, који су рачунали да ће се обновити Краљевина Југославија са српском премоћи. Међутим, због италијанског политич-

² Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918–1988*, књ. I, Београд, 1989, стр. 399–400.

³ Бранко Петрановић, *исто*, књ. II, Београд, 1989, стр. 637.

ког смањивања те земље на рачун Велике Албаније, а затим анексије Боке Которске, као и остављања Црној Гори само два санџачка среза (пљеваљски и бјелопољски), разочарали су се црногорски сепаратисти и постала су илузорна велика очекивања да ће се, с ослонцем на Италију, конституисати „Велика Црна Гора“.

За политичке снаге у Србији у целом међуратном раздобљу карактеристична је изузетна подељеност, која не само да није превазиђена у суочавању с државном кризом и почетком светског рата 1939. већ је и кулминирала у Априлском рату послеаприлским збивањима. Насупрот политичком јединству Хрвата, израженом кроз компактни национални фронт, и јединству свих националних мањина, „српска политика је налик на рат свих са свима“.⁴ Разне политичке струје српске националне провенијенције у периоду који је следио након државног разбијања Југославије и њене окупационе поделе могу се груписати углавном на антифашистичке, профашистичке, комунистичке и снаге које су биле окупљене око југословенске избегличке владе у Лондону. Духовни стуб оновременог српског друштва – Српска православна црква, сматрала се угроженом услед ослабљеног положаја Српства у Краљевини Југославији, док је након окупације буквално била обезглављена суровим прогонима и превођењем православаца у католичанство.⁵

Југословенска краљевска влада је после априлских збивања 1941. изашла из земље с великим моралним капиталом, стеченим збацивањем намесничког режима. Међутим, на велики чин двадесетседмартовског преврата пала је сенка општег распадања, које је захватило Југославију у Априлском рату. Напуштајући земљу, Влада се декларативно изјашњавала за наставак рата против сила Осовине, мада се од тога у перспективи ратних сукоба није далеко отишло. Од конкретних потеза у вези с тим југословенска влада у емиграцији пружила је легитимитет четничком покрету Драже Михаиловића, квалификујући његове оружане снаге југословенском војском у отаџбини. Везујући се за четнички покрет Драже Михаиловића, Влада је углавном определила своју судбину и „перспективу“ монархије у војно-политичком расплету који се у Југославији одиграо пред крај и непосредно по завршетку рата. Осим тога, југословенска влада у емиграцији није била хомогена и јединствена, пре свега због националних подела и сукоба. Налазећи се ван земље чланови Владе нису имали никакав значајнији утицај на догађаје у земљи, осим што су доприносили интернационализацији југословенског проблема. Чланови Владе нашли су се у односима које су оптерећивала стара неповерења и међусобна сумњичења. Српско крило у влади је за издају оптуживало Хрвате, а они Србе за двадесетогодишњу хегемонију, која је сматрана примарним узроком априлског

⁴ Бранко Петрановић, *Политичке снаге Србије 1941. и њихове поделе, (сепарат), „Војноисторијски гласник“, 3/92, стр. 73.*

⁵ Патријарх Гаврило је ухапшен у Острогу, а касније конфиниран као и епископ Жички Николај Велимировић. Три епископа су била убијена у „НДХ“. Митрополит скопски стављен је у кућни притвор, а затим је протеран са епископом злетовско-струмичким.

слома. Српска струја у Влади била је најјача, јер је имала за собом краља, капитал 27. марта и председника Владе, али је и она носила „хипотеку“ неуспешног Априлског рата. Међутим, ни то крило није било јединствено, јер су у њему често избијали сукоби не само политичко-страначке него и личне природе.

Од политичких субјеката који су значајно утицали на збивања у Србији у периоду од 1941. године до њеног ослобођења, а који су, на одређени начин, утицали и на стратегију и тактику Народноослободилачке борбе, значајне су и српске грађанске снаге антифашистичког опредељења. Наиме, оне су трагично доживљавале слом државе и њено војно расуло, окупацију Србије и прогон српског становништва у „НДХ“ и у другим деловима земље, а биле су оптерећене и свешћу о угрожености опстанка и несигурној будућности српског народа. Понашање српског грађанства антифашистичког расположења, његових страначких организација и вођа у условима окупације земље и забране сваког организованог страначког антифашистичког деловања карактеришу, с једне стране, масовне појаве повлачења „у себе“, дефетизам и уверење у бесмислености сваког отпора, који би био раван авантури, политичком самоубиству и биолошком угрожавању националне егзистенције, и, с друге стране, војно организовање за оружану борбу против окупатора и прилажење мањих делова народноослободилачком покрету. Идеолошко-политичка опредељеност не само српског грађанства већ и других слојева поларизовала је снаге још у току 1941. године на присталице народноослободилачког покрета и његове противнике, без обзира на основно опредељење – оружану борбу против окупатора. Према томе, грађански политичари у Србији, делови српског грађанства и официрског кадра изгубили су самопоуздање, а њихова обесхрабреност због текућих збивања прелазила је у дефетизам. Због тога се део грађанских снага у Србији 1941. године определио за окупатора, односно укључио се у институцију квислиншког апарата власти, инокорпорирао се у њега и институционално је чинио саставни део окупационог система, његових управних органа и оружаних формација.

У новонасталим условима, налазећи се на челу квислиншке владе „Националног спаса“ у Србији, Недић је имао планове о новој Србији у оквиру покрета „нове Европе“, испуштајући из вида чињеницу да за Србију није било места у новом устројству Европе и света онако како су га његови идеолози замишљали. Због тога су Недићев планови о српској етничкој интеграцији, уз помоћ Немачке, били нереални и неоствариви. Његову колаборацију су осудили комунисти, који су у њему видели националног издајника, затим краљ и избегличка влада у Лондону, па и сам Дража Михаиловић. Истовремено, за владе западних савезника Недић је био типичан квислинг.⁶

Рекапитулирањем појаве колаборације у „Недићевом случају“, који је био првенствено мотивисан егзистенцијалним разлозима, могу се

⁶ Тенденције о изједначавању М. Недића и А. Павелића, присутне у историографији, према резултатима савремених истраживања, не могу се прихватити. Наиме, првенствено се морају разматрати мотиви Недићеве сарадње са Немцима, с обзиром на тежак положај српског народа у Србији, за разлику од

пратити његова иступања против комуниста, партизана, четника – Југославије, сматрајући је вештачком конструкцијом коју су створили „мајстори с мора“ и опасном обманом Србије, СССР-а и западних плутократија (Енглеске и Америке). Вођен својим мотивима, Недић је настојао да „убеди српски народ“ да су му „Немци пријатељи“. Али, узалудно је стремио српској националној интеграцији под окупацијом, с обзиром на то да за Србе није било места у Хитлеровој „новој Европи“.⁷

Део грађанских снага у Србији профашистичке оријентације ставио се у службу окупационог режима. Међутим, била је то слаба струја, без запажене подршке у народу и утицајних политичких личности у свом саставу, што показују Аћимовићев савет комесара и фашистичка организација Димитрија Љотића „Збор“. Љотић је имао изграђен пропагандни апарат и уживао је поверење Немаца. Његове присталице, иако малобројне, истицале су се фанатизмом, а покрет се ослањао на снагу партијске војске основане у јесен 1941. године у виду добровољачких одреда, снаге 4.000 људи, који су, у садејству са немачким јединицама, непосредно учествовали у борбама против партизанских одреда.

Значајну антифашистичку снагу у српском грађанству, чија је активност у току рата била најнепосредније везана за војну и политичку стратегију НОП-а и његовог руководства, чинио је четнички покрет Драже Михаиловића. Његова организација је започета маја 1941. године у Србији, а касније се проширила и у друге крајеве Југославије. Но, у суштини, тај покрет је увек био српски. Око Михаиловићевог покрета нашле су се снаге из политичких грађанских и официрских кругова које су се залагале за обнову старог поретка односа, декларативно симболизовале отпор окупаторима и изражавале настављање отпора, као континуитета с активношћу краљевске југословенске војске из Априлског рата – снаге које нису хтеле да се приклоне капитулантском акту и окупацији. Историографија је утврдила да појава Драже Михаиловића на политичкој сцени после Априлског рата није била случајна, већ припремљена на основу његовог ранијег антифашистичког и антикомунистичког опредељења, иако још нема доказа да је постојао неки разрађени план о пружању отпора окупатору и случаја војног слома државе.⁸

Упркос декларативном антифашизму, четнички покрет је градио своју стратегију чекања на истим принципима као и српска грађанска струја у избегличкој влади, која је правдана очувањем „биолошке супстанције“ српског народа. У тактичко-стратешком смислу, био је то

положаја Хрвата у „НДХ“. У прилог таквог става иде и тумачење улоге М. Недића у прихватању избеглица и јавно изражена брига за биолошки опстанак српског народа уопште. Колаборација је, дакле, реална историјска чињеница, за разлику од тзв. егзистенцијалног понашања које се може тумачити на различите начине, па и функционализовати (опширније, Бранко Петрановић, *Политичке снаге Србије 1941. и њихове поделе, исто, стр. 73*).

⁷ Бранко Петрановић, *Србија – методолошки оквир*, „Војноисторијски гласник“, бр. 2/1991, страна 44.

⁸ Јован Марјановић, *Дража Михаиловић – између Британаца и Немаца I*, Загреб – Београд, 1974, стр. 54; К. Миловановић, *Контрареволуционарни покрет Драже Михаиловића*, књ. I, Београд 1980, стр. 20.

антифашистички покрет дефанзивног карактера. С обзиром на изразито антикомунистичко опредељење, од потенцијалног савезника на платформи борбе против фашизма, четнички покрет се, у условима кризе устанка крајем 1941. у Србији, трансформисао у противника народно-ослободилачког покрета. Ставови покрета Драже Михаиловића о томе да се „чекају бољи услови за борбу“, затим на расплет на светским фронтовима и долазак савезничких трупа на Балкан, имали су подршку и у инструкцијама југословенске владе у Лондону. Након успостављања веза с избегличком владом и западним савезницима, четници Драже Михаиловића постали су Југословенска војска у отаџбини, а њихов командант – војни министар, што им је и формално обезбедило међународни легитимитет и афирмацију носиоца покрета отпора у Југославији. Настојање западних савезника да се све групе у Југославији ставе под четничку команду значило је званичну подршку чланица антифашистичке коалиције четничком покрету, а нарочито Британаца. На тој основи четнички покрет је углавном градио своју позицију и моћ, поготову у Србији, у односу на народноослободилачки покрет.

Идеолошко-политичка опредељеност и класна подвојеност снага које су представљале та два покрета, односно њихових руководства, не само што је карактерисала и међусобно супротстављала њихове војно-политичке стратегије већ је и неминовно водила ка дефинитивном разлазу, па и ка међусобном сукобу с типичним последицама грађанског рата. Класно и национално опредељен, пренебрегавајући смисао постојања другог субјекта и његових циљева, Дража Михаиловић је већ крајем 1941. ушао у тајну коалицију с квислинзима у Србији и оријентисао се на преговоре и контакте са Немцима, чиме је свој међународни и унутрашњи положај и судбину учинио крајње неизвесним. Међутим, Михаиловић је, будући да је био свестан својих реалних могућности и слабости, с обзиром на снаге с којима је располагао, знао да не може да опстане као аутономна снага без ослонца на спољни чинилац.

Политичко осамостаљивање Комунистичке партије Југославије

Комунистичка партија Југославије, као општејугословенска снага која је, за разлику од других партија и покрета, остала на политичкој сцени раскомадане и подељене југословенске државне територије, успела је да изгради војно-политичку платформу прихватљиву и примењиву у насталим условима. Комунистичка стратегија вођења рата и, кроз њега, остваривања национално-социјалних циљева полазила је од антифашистичко-антиокупаторског одређења, које се манифестовало кроз повезивање с родољубивим снагама без обзира на њихову политичку оријентацију, верску, етничку или класну припадност. Међутим, платформа широког савеза патриотских снага исказала је резултате само у Словенији.⁹ У другим крајевима политичке снаге су избегавале

⁹ Бранко Петрановић, *Србија – методолошки оквир*, исто, стр. 43.

сарадњу са комунистима, сматрајући их анационалним и нелојалним савезником. Истовремено, таквом односу су доприносили и сами комунисти, који су настојали да се то јединство постигне под вођством њихове партије. Ставом да не допусти индивидуализацију политичких група и странака у НОП-у, без обзира на декларисани позив свим снагама и верама, КПЈ наметала је, у ствари, своју улогу и бранила руководећи субјективитет, организациони и идеолошко-политички идентитет.¹⁰

Без обзира на пролазну поделу пробугарских оријентација македонских комуниста и договорну лојалност хрватских комуниста с усташком влашћу, комунистичка организација је била у знатној организацијско-хијерархијској предности у односу на друге снаге грађанског друштва. Захваљујући унутарпартијској дисциплини и искуству стеченом у пропагандном раду у илегалним условима, КПЈ сачувала је своју организацију, међусобну повезаност и комуникацију. Истовремено, то јој је омогућило да кроз писану реч, кроз штампу, износи своје ставове и да, кроз те материјале, наступа као „невидљиви антифашистички и антиокупаторски субјект“, и то у условима када се стара власт распала, када је држава окупирана, а њена територија издељена на интересне сфере. Таквим деловањем комунисти су обезбедили атрибут активног чиниоца рата, који своју активност операционализује војним и политичким ангажовањима на припремању услова за покретање оружане борбе. Припреме за устанак, његово покретање и руковођење оружаном борбом подразумевали су, прво, да се обезбеди подршка таквом опредељењу, а затим изградњу одговарајућих војно-политичких институција руководећих органа НОП-а, и то почев од највиших, преко покрајинских, до најнижих органа. Проблематика деловања, субординације, координације, метода рада и начина руковођења НОП-ом изражавана је и кроз писану реч.

Највише руководство НОП-а имало је обележје војно-политичког центра. Оно је, кроз прогласе и своје листове, синтетички изражавало правац укупног деловања. Врховни штаб је, у суштини, био нека врста „персоналне уније“ између политичког и војног руководства, па отуда и јединство укупне акције. Састав ВШ указује на чињеницу да је КПЈ од почетка обезбеђивала политичку доминацију и у војним структурама. Његово језгро, у којем су били генерални секретар КПЈ, чланови Политбироа ЦК КПЈ и одређени број војних стручњака и руководилаца, обезбеђивало је остварење војних и политичких циљева рата. Односно, оно је кроз штампу и друге акције одређивало тон, интензитет и правац политичко-пропагандне офанзиве, настојећи да обезбеди масовну подршку, јединство народа и јачање оружаних снага. Дакле, највише руководство НОП-а бавило се најважнијим питањима руковођења ослободилачком борбом у Југославији, односно политичким и војним јединством руковођења и остварењем војно-политичке стратегије. Оно је одређивало задатке националним, односно покрајинским партијским руковод-

¹⁰ Бранко Петрановић, *исто*, стр. 41–45.

ствима и главним штабовима, а преко њих и другим сегментима НОП-а на терену. Одлуке је доносило и спроводило у облику директива, инструкција, упутстава и наређења, који су објављивани у штампи. Документи руководства НОП-а били су најчешће резултат договора малог броја људи. С обзиром на масовност која је карактерисала НОП, с веома различитим устаничким потенцијалом и снагама, деловање из једног „центра“ на целом југословенском ратишту и мале техничке могућности за одржавање веза и комуникација са нижим сегментима НОП-а, уз присуство и окружење окупаторовим снагама, класично командовање и руковођење није било могуће обезбедити. У таквим околностима успостављени систем распршене штампе свих структура НОП-а значајно је утицао на то да се обезбеди континуитет деловања и јединство пропагандне активности. Истовремено, тиме су створени услови да се безусловно поштује принцип централизације руковођења и доследност у поштовању идеје, циља и концепције вођења партизанског рата. Осим тога, ради обезбеђивања јединственог руковођења највише партијско и војно руководство НОП-а деловало је упућивањем својих делегата, са широким овлашћењима, да усмеравају оружану борбу и интензивирају управо политичко-пропагандни рад.

У наметању своје војно-политичке платформе вођења рата и његових циљева, конципирану према југословенским приликама, руководство НОП-а било је изложено и утицајима споља, пре свега утицају Коминтерне. Због тога је било приморано да тактизира у понашању према спољним и унутрашњим утицајима, па је своје одлуке, нарочито у идеолошкој сфери, често усклађивало са захтевима Коминтерне и совјетског руководства. Међутим, и у тим околностима није одступало од своје војно-политичке платформе и револуционарних циљева рата, али је зато осмишљеном пропагандом постепено обезбеђивало све већу подршку чланица антихитлеровске коалиције. Јер, тражење „копче“ за афирмативан однос савезника према НОП-у у току рата и ослонац на њих, који је био неопходан као подршка, а затим и материјалне и војне помоћи, условљавало је зависност, конфликтне ситуације и неслагања руководства КПЈ, односно НОП-а, са Коминтерном, пре свега због истурања у први план и револуционарног циља рата.

Већ на почетку рата појавиле су се разлике у концепцијама између КПЈ и Коминтерне. Док је КПЈ, осим ослободилачких циљева, тежила радикалним променама, иако је то пласирала из „другог плана“, Коминтерна и државно руководство СССР-а искључиво су се залагали за оружану борбу свих покрета отпора и за концентрацију свих снага у борби против нацифашистичке агресије, без икаквих социјално-револуционарних тонова. Антифашистички ангажман без резерве и императив борбе свих снага против заједничког непријатеља чинили су окосницу војно-политичке стратегије СССР-а на међународном плану, а ситуација на сопственом фронту, која га је приморавала да у вези с југословенским питањем чини уступке Великој Британији све до пред крај рата, одређивала је основу совјетске политике према Југославији у Другом

светском рату. Прихватање и декларативно подржавање британске иницијативе о уједињењу свих снага покрета отпора у Југославији под руководством Драже Михаиловића, што је такође био један од видова тактизирања у односу на Велику Британију, одбијање Титове иницијативе из августа 1941. и пролећа 1942. године за образовање неке врсте владе или комитета на југословенском нивоу; оштре критике упућене због стварања пролетерске бригаде, уз инсистирање да се преиспита тактика НОП-а; критика преласка на тзв. другу етапу (револуционарне) борбе, супротно директивама Коминтерне да се она суспендује до завршетка рата; проблеми деперсонализације и персонализације војно-политичког руководства Народноослободилачке борбе (с обзиром на то да је његова анонимност у почетку апсолутно одговарала Совјетском Савезу, непремном да открива своје везе са комунистичким покретима у свету, па и у Југославији, јер је сматрао да је непомињање КПЈ као организатора борбе првенствено у функцији концентрисања свих антифашистичких снага у јединствени народноослободилачки фронт) и бројни други конкретни примери указују да је у југословенско-совјетским односима постојао, без обзира на достигнути ниво међусобне синхронизације, одређени „сукоб“ због настојања руководства НОП-а да пронађе и наметне одређена самостална решења и путеве и прагматичне политике велике државе, која је гледала на збивања кроз своје интересе.

Питање „еманципације југословенског револуционарног субјекта“ у односу на штаб светског комунистичког покрета историчари сматрају једним од важнијих питања у односима између КПЈ и Коминтерне. Између тих субјеката у току рата (све док Коминтерна није распуштена 1943. године) било је нетрпељивости, прекора и неповерења, али није било ниједног отвореног, директног сукоба. Напуштајући слепо копирање совјетског решења, КПЈ залагала се за унутрашњу аутономију и примену нових решења у сложеним условима Народноослободилачког рата. Веома вешто је КПЈ уградила своју делатност у настале околности стављањем у први план опште прихватљивих опредељења, која детерминишу слободу и социјалну и националну равноправност, и наметнула себе као снагу која ће разрешити проблеме. Но, била је принуђена да узима у обзир и спољне утицаје и захтеве вођа антифашистичке коалиције Совјетског Савеза и Велике Британије, али није одустајала од својих иницијатива у креирању унутрашњих прилика и сопствених процена међународне ситуације.

Званични ставови и пропаганда

На основу критичке анализе садржаја штампе централних органа и масовних антифашистичких организација НОП-а, с обзиром на њен значај, може се пратити основна нит у деловању комуниста, посебно, када је реч о деловању конкретних чинилаца НОП-а који су се тицали организовања и успешног извођења Народноослободилачке борбе у Југославији. Штампa је у политичко-пропагандном смислу служила као

непосредно, у ратним условима примерено и најмасовније средство комуницирања са народом у вези с остваривањем одређених циљева или пласирањем доминантних идеолошко-политичких и војно-стратешких ставова који су практично утицали на опредељење маса.

Улазак Совјетског Савеза у рат значио је за југословенске комунисте промену карактера рата – од империјалистичког у антифашистички рат. То је био званични став КПЈ, што се може закључити из текста који је објавио „Пролетер“ почетком 1941. године. У њему се наводи теза комуниста о намерама енглеско-француских империјалиста да гурну Немачку у рат против СССР-а, док су се они правили „мирољубиви“, препуштајући „немачко-италијанско-јапанским империјалистима да поробљавају мале народе ...“ Међутим, „када је криза угрожавала да доведе капиталистички свијет пред нове револуционарне борбе, онда су енглеско-француски 'пацифисти' преко ноћи постали најодлучнији ратоборци за 'демократију', одбили су и одбијају све предлоге мира безобзирно, гуше тежњу за миром у својим властитим народима, преко читавог свијета су разбацали хиљаде својих агената, који требају радити на увлачењу других народа у рат. Рат је за њих постао једини излаз и да се ослободе империјалистичког њемачког терора и да побјегну пред новом револуцијом угњетених класа...“¹¹

За избијање и продужетак рата, према комунистима били су одговорни Лондон и Париз, као „центар свјетске реакције“ који су мобилисали око себе „све силе људског назатка“ да би спасили капитализам и своју превласт у свету. Ослањајући се на реакционарне снаге осталих народа, с намером да преко њих прошири ратни пожар, тај „центар реакције“ настојао је, преко Италије, да увуче у рат и балканске државе. Француски и енглески империјализам су, према аутору, постали „авангардан империјализам“ у борби против радничке класе и СССР-а. У тексту комунисти развијају занимљиву тезу да се и империјалистичке земље неминовно морају суочити са револуционарним покретима у својим срединама. Позивајући се на адекватан пример из 1917. године, када је једна бољшевичка партија претворила империјалистички у грађански рат (у Октобарску револуцију), комунисти су предвиђали сличну судбину и у другим земљама. Започет као реакционаран империјалистички рат уперен против интереса радних маса, он не може, тврдили су комунисти, ни имати друге обрте. „Овај реакционарни рат империјалисти покушавају да окрену против базе светске револуције, против СССР-а. Томе циљу служи и италијанска акција на Балкану, која је за балканске народе нарочито опасна. Балканска реакција је нарочито склона том плану да би спасла своје капиталистичке позиције...“ Комунисти су били убеђени да је најважнији задатак њихових истомишљеника да спрече остварење планова европске удружене реакције и да балкански народи могу очувати мир једино с ослоном на Совјетски Савез.¹²

¹¹ „Пролетер“, јануар-фебруар 1940, стр. 1–2.

У једној реченици из тог текста – која свакако одражава званичне ставове комуниста – тврди се да „започет као реакционарни империјалистички рат уперен против интереса радних класа, он не може ни имати друге обрте“. Међутим, обрт се управо десио у њиховим ставовима (након 22. јуна 1941. године) када је у питању оцена природе и карактера Другог светског рата.

Опасност од увлачења Југославије у рат комунисти су на време и правилно учили, а за то су највише оптуживали „југословенске властодршце“ због вођења „врло сумњиве и колебљиве политике неутралности, дволичне политике која може постати трагична за наше народе, ако они дозволе да се та политика оствари.“¹³ Заступајући, од половине 1940, тезу о одбрани земље и нападајући рат као империјалистички, југословенски комунисти су тражили ослонац на СССР и склапање пакта са њим о узајамној помоћи. Поздрављајући успостављање трговинских односа са СССР-ом, успостављање дипломатских односа и, нарочито, склапање пакта о заједничкој помоћи са СССР-ом видели су као „једину гаранцију да Југославија остане изван овог ратног покоља“.¹⁴ Поверење југословенских комуниста у Совјетски Савез било је безгранично и безусловно: „Ми тражимо поново да се успоставе дипломатски односи и пакт о узајамној помоћи са СССР-ом, са том заиста неутралном и најјачом силом света, која је кадра да брани и штити своје савезнике, која се бори доследно за мир и неће дозволити да се ратни пожар пренесе на балканске земље“.¹⁵

Током 1941. године у Југославији су стварани непосредни услови за организовање и војно-политичко ангажовање главних субјеката предстојећих збивања, испољавање њихових основних интереса и крајњих циљева и успостављање међусобних односа који ће, у основи, определити будући садржај, карактер, стратегију и тактику Народноослободилачке борбе.

Национално-ослободилачки и социјално-револуционарни аспект народноослободилачког покрета чинили су окосницу деловања комуниста и њихове војно-политичке стратегије у рату. Будући доследни југословенској концепцији ослободилачког рата – организационо, програмски, стварањем оружаних снага и устројством народноослободилачког покрета под својим недељивим руководством, за југословенске комунисте је правилно схватање националног питања било кључ за решавање суштинских проблема везаних не само за народноослободилачки рат већ и за међуратно раздобље југословенске државе. Према званичним ставовима комуниста, у националном угњетавању и националној неправди у многим земљама могу се наћи корени лакшег поробљавања тих држава.¹⁶ Тако је и у извештају са Саветовања ЦК КПЈ,

¹² Исто.

¹³ Исто, април-мај 1940, бр. 3–4, стр. 10.

¹⁴ Исто, Текст је писан од стране ЦК КПЈ, стр. 1.

¹⁵ Исто, стр. 3.

¹⁶ Ј. Б. Тито, Национално питање у Југославији у светлости НОБ-е, „Пролетер“, децембар 1942, бр. 16, стр. 1.

одржаног маја 1941: „Преко двадесет година води се злочиначка национална политика страховитог угњетавања и изабљивања Македонаца, Хрвата, Црногораца, Словенаца и других националних мањина са стране великосрпске владајуће клике која је под фирмом југословенства успјела задржати своју пљачкашку хегемонију. И кад јој није успјевало, онда је правила ангажмане и споразуме с хрватском, словеначком и другим буржоазијама, али увијек на штету народа. Систем владавине свих реакционарних капиталистичких клика, како српских, тако и осталих народности, које су се изређале на власти од оснутка Југославије па до данас, био је: национално и социјално изабљивање широких народних маса“.¹⁷ „Национално и социјално изабљивање је, тврде комунисти, било један од главних узрока слабости и пропасти версајске Југославије...“¹⁸

Тезу о Србима, Хрватима и Словенцима као племенима истог народа (актуелна у време стварања Краљевине СХС) комунисти су сматрали „упорним и глупим брбљањем хегемонистичке клике“, које је имало за циљ „србизацију Хрвата и Словенаца“. Према њима, Југославија је била само маска за ту србизацију.¹⁹

У тексту „Национално питање у Југославији у светлости НОБ-а“, који је објављен у „Пролетеру“ децембра 1942, детаљније су елаборирани узроци и последице неправилне националне политике у Југославији у међуратном раздобљу, која је, према схватању југословенских комуниста, неминовно довела, заједно са другим узроцима, до априлске катастрофе државе 1941. године. Уз признање да би било неправедно оптуживати само „великосрпску реакционарну хегемонистичку клику“ за вођење противнародне политике, јер су тим путем ишли и други „реакционарни врхови разних партија“, у тексту се наглашава да је КПЈ, „верна својим начелима да сваки народ има право да одлучује о својој судбини, за читаво време опстанка Југославије, стајала непрекидно у борби против такве националне политике великосрпских хегемониста. КПЈ устаје најодлучније против угњетавања Хрвата, Словенаца, Македонаца, Арнаута, Црногораца и других“.²⁰ Уочљива је паралела и потпуна коинциденција у елаборирању тих ставова између КПЈ, с једне, и националних (грађанских) партија и групација, с друге стране, што су, свакако знали и настојали да искористе окупатори као аргумент за организацију своје власти и поделу територије после Априлског рата.

За комунисте су, у условима НОП-а, Народноослободилачка борба и национално питање били „нераздвојно везани“. „Реч народноослободилачка борба – била би само једна фраза, па чак и превара, када она не би имала осим општејугословенског смисла и национални смисао за сваки народ посебице, итд., када она не би значила осим ослобођења Југославије у исто време ослобођење Хрвата, Словенаца, Срба, Маке-

¹⁷ „Пролетер“, *Извештај са саветовања КПЈ*, мај 1941, стр. 1.

¹⁸ *Исто*, стр. 2.

¹⁹ Ј. Б. Тито, *исто*, стр. 2.

²⁰ *Исто*, стр. 2–3.

донаца, Арнаута, Муслимана итд.; када народноослободилачка борба не би имала исту садржину да заиста носи слободу, равноправност и братство свих народа Југославије. У томе и јесте суштина народноослободилачке борбе“.²¹

Национални моменат у израженој антипропаганди против свега што је изазвало априлску државну катастрофу и повратка на старо, нарочито против југословенске избегличке владе и њиховог експонента у земљи – четничког покрета Драже Михаиловића, за комунисте је био један од снажних аргумената за масовно придобијање народа на платформи народноослободилачког покрета. Отуда су се обраћали „Македонцима, Арнаутима, Хрватима, Муслиманима и другима, са стрепњом се питајући – шта ће бити са њима ако се поврати оно старо? Лондонска избегличка влада већ прети, четници већ кољу где могу уз помоћ окупатора и брине каме за још страшније покоље – то је оно чега се сви народи боје. Али ми довикујемо свима, нека се не боје, спас од свега тога је могућ и то једино на тај начин, ако се већ сада, одмах, без оклевања, узме пушка у руке и пође у свети бој кога бије наша јуначка народноослободилачка војска против окупатора, за слободу и равноправност свих народа Југославије. То је једини спасоносни пут којим треба да иду сви народи Југославије“.²²

Веома сличне пропагандне садржаје, срачунате на постизање масовног јединства НОП-а, комунисти су нашли и у чињеници да су се у редовима Народнослободилачке војске и партизанских одреда Југославије у огромној већини налазили Срби („уместо да то буде обратно“), односно српски, црногорски, босански и лички партизани и бригаде, које су биле састављене поново искључиво од Срба, што је, према њима, доказивало да „сви народи Југославије који су у прошлости били угњетавани од великосрпских хегемониста имају свог најбољег и најдоследнијег савезника – у српском народу. Српски народ је дао и још увек даје највећи допринос у крви у борби против окупатора и његових издајничких слугу, не само Павелића, Недића, Пећанца, него и против Драже Михаиловића и његових четника, за пуну слободу и независност свих народа Југославије. Српски народ исто тако не жели да се поврати оно старо, као што не желе ни Хрвати, ни Словенци, ни Македонци, ни Црногорци, ни Муслимани. Српски народ врло добро зна због чега је дошло до такве трагедије, ко је ту главни кривац и зато се он тако херојски бори и презире своје домаће издајнике. Стога је света дужност свих осталих народа Југославије, да барем исто толико, ако не и више учествују заједно са српским народом у овом великом ослободилачком рату, против окупатора и свих његових слугу“.²³

Поред националног (народноослободилачког), социјални (револуционарни) аспект је био преовлађујући чинилац у војно-политичкој стратегији НОП-а, мада се, зависно од глобалних интереса – стратешких

²¹ Исто, стр. 3.

²² Исто, стр. 4.

²³ Исто, стр. 4.

и идеолошко-политичких – чланица савезничке коалиције, нарочито када се узме у обзир непосредан утицај међународног чиниоца у сфери интереса и предвиђања послератног уређења Европе, могао потискивати у други план или модификовати попут Коминтернине директиве да се суспендују социјалне промене док траје рат. Међутим, у реализацији платформе НОП-а запажа се лева, радикална тенденција, јер сама „народноослободилачка стратегија није могла без политичко-социјалних промена у условима рата довести до елиминације супарничких снага, дијаметрално другачијег политичко-идеолошког и социјалног профила“.²⁴

Крајем 1941. и почетком 1942. године, после успешне контраофанзиве Црвене армије под Москвом, и Стаљинова изјава да ће се „рат завршити 1942. године“ утицала је на југословенске комунисте да поверују како „рат неће дуго трајати“ и да је време за прелазак на „другу етапу“. Тиме је напуштена Коминтернина директива о суспензији „свих акција комунистичких партија на мењању грађанског система“, и подређивању антифашистичкој борби комплетне тактике међународног комунистичког покрета.²⁵

Иако је након 22. јуна 1941. године настојала да прилагоди своју политику тој генералној линији, КПЈ није је потпуно поштовала. Наиме, још 1941. манифестовали су се елементи пролетерске револуције, и то најчешће истицањем разних парола о совјетској власти, ношењем црвених застава, пролетерских ознака и једностраним величањем Совјетског Савеза. Осим тога, када је на српском и црногорском ратишту 1941. године, после покушаја да се постигне договор о сарадњи и заједничким дејствима,²⁶ дошло до отворених сукоба између четника и партизана, руководство НОП-а проценило је, *прво*, да је дошло до уједињавања фракција свих боја, њиховог везивања за окупатора и окупљања „реакционарног великосрпског центра“, који је требало да одигра контрареволуционарну улогу без обзира на судбину немачког и италијанског окупатора, и *друго*, да су четници тиме постали главни непријатељи ослободилачке борбе. Став руководства НОП-а о уједињавању свих непријатељевих снага у један фронт и њиховој сарадњи „са окупаторима и његовим слугама, Павелићем и Недићем, у борби против народноослободилачког покрета у Југославији, а нарочито против комуниста“²⁷ одредио је укупну политичко-пропагандну делатност и борбене активности партизанских јединица. Та опредељења снажно се изражавају кроз садржаје штампе народноослободилачког покрета. Јер, већ од пролећа 1942. године централни листови, штампа масовних антифашистичких организација, органа народне власти и листови штабова и јединица НОП-а редовно су објављивали текстове о четничком

²⁴ Бранко Петрановић, *Србија 1941 – методолошки оквир*, исто, стр. 36.

²⁵ Бранко Петрановић, Сава Даутовић, *Југословенска револуција и СССР (1941–1945)*, Београд, 1988, стр. 80–82.

²⁶ Архив VII, ЦШК.

²⁷ „Пролетер“, бр. 14–15, март-април 1942, стр. 2.

покрету Драже Михаиловића.²⁸ У том контексту, Тито је већ у априлском броју „Пролетера“ писао да Дража Михаиловић доследно спроводи линију „реакционарних елемената, која се сада реализује у отворено служење окупатору, које се сада реализује у стварању разних четничких банди, не за борбу против окупатора, већ у борбу за окупатора, а против народноослободилачке партизанске и добровољачке војске ... Све ове реакционарне клике, исто тако као и окупатор, хтјеле би скренути народноослободилачку борбу на класну борбу. Оне би хтјеле преобразити ту ослободилачку борбу тако да је то ствар комуниста, који хоће, тобоже, да искористе садашњу ситуацију за своје циљеве, тј. ти реакционарни елементи не презају ни пред каквим клеветам и лажима само да би оцрнили КП и партизански покрет. Они врло добро знају да је пред широким масама опасно иступити против НОП, и зато углавном нападају само комунисте, као вође, и настоје разбити изнутра јединство и борбеност народноослободилачких партизанских и добровољачких одреда“.²⁹

Садржаји бројних текстова значили су, у ствари, трајан правац и начин политичко-пропагандног деловања свих сегмената НОП-а, па је штампа НОП-а била незаменљиво средство за континуиран пропагандни рад у народу на ослобођеној, али и на неослобођеној територији.

Руководство НОП-а форсирало је пропагандну делатност ради раскринкавања „реакционарних снага, па је штампа НОП-а преносила ставове из централних листова, и то, нарочито, текстове у којима су наглашавани аспекти груписања и сарадње „реакционарних клика“ с окупаторовим снагама, а затим и оне у којима су навођене неке оцене и догађаји који су показивали смисао њихове сарадње. Из дела чланка „Под скутом окупатора“ види се које су све снаге фигурирале као непомирљиви противници НОП-а и прецизно указује на правац деловања комуниста:

„Најпре се овако груписање реакционарних лица испољило у Србији и то због тога су великосрпски шовинистички елементи, уплашени буђењем властитог народа, тежњама тог народа за заједничку братску слогу с другим народима против окупатора, почели, заједно са Недићем, Пећанцем и Љотићем да задају ударце у леђа предводницима ослободилачке борбе – јуначким партизанима. Официрска група Драже Михаиловића је на речима била против Немаца, али је, као на главне кривце за сва злодела која су задесила српски народ, указивала на Хрвате, Муслимане и друге народе. Она је у свакој прилици, у свакој тежој ситуацији, или отварала фронт окупатору, или пуцала у леђа бораца за слободу. Очеvidно, политика тровања односа међу народима, одговарала је тежњама окупатора – она је масама, у првом реду сељачким, скретала пажњу са главног кривца – Немца и Италијана и њихових отворених слугу. Подмукли напади с леђа омогућили су окупа-

²⁸ Исто, стр. 2.

²⁹ Исто.

тору уништавање слободне територије, а код колебљивих сељачких маса изазивали утисак грађанског рата. Силина борбе српског народа против окупатора, на крају крајева је натерала официрску клику Драже Михаиловића да скине маску с лица. Војска Дражина више не постоји. Официрске клике, бивши жандарми, финанси, шумари, полицијски агенти, пљачкаши, разбојнички олош, који се окупио око Драже, сада се слизао са бандама Недића, Пећанца и Љотића и дејствује по наредбама команди окупаторске војске. Ове клике свим силама раде на томе да народу наметну грађански рат у време када се ради о народно-ослободилачкој борби против омраженог окупатора. На тај начин они помажу окупатора да у нашој земљи оствари сношљив живот и њена богатства искористи за даље вођење рата, за продужавање робовања народа Југославије и осталих угњетених народа. Ове великосрпске шовинистичке клике, чија је дугогодишња владавина тако скупо стала народе Југославије а нарочито, најзад, сам српски народ, све више избијају на површину у борби против ослободилачког народног устанка. Немачки окупатор свим средствима подупире ове клике. Немци су ослободили из логора извесне називи демократске прваке, који сада бацају кривицу за немачке злочине на партизанае и покушавају да распиривањем грађанског рата омету народноослободилачки устанак у борби националног опстанка, части и будућности српског народа.

„У Црној Гори издајничке федералистичке вође, после пропасти њихових превара с „независном“ и „слободном“ Црном Гором, удружиле су се с такозваним бјелашким кликама, које све више избијају на површину као водећа агентура окупатора и појављују се као најозбиљнија опасност не само за данашњу борбу црногорског народа, него и за његову будућност.

„У Санџаку издајничке официрске и четничке вође, које су до јуче проповедале крсташки рат против невиног муслиманског живља, по жељи окупатора, удружују се против партизана и народа с оним истим муслиманским врховима, који су били главна потпора крваве усташке владавине (заједнички комитети у Сјеници и Пријепољу за борбу против партизана).

„У Босни су бандити на челу са Дангићем и компанијом, под претњом смртне казне забранили људству којим су командовали да опали иједан метак против Немаца и усташа за време њихове офанзиве, олакшавајући на тај начин опкољавање и уништавање партизана. Ова акција издајничких официрских клика у Босни, последица је преговора између Недића и Павелића, до којих је по жељи Немаца, дошло пре извесног времена. Изасланици Драже и Недића у Босни већ покушавају, као на пример, мајор Рачић, да се измире са усташама после толико покланих Срба, Муслимана и Хрвата, од стране и једних и других. Можемо се оправдано надати да ће их Срби, Хрвати и Муслимани измирити у заједничкој гробници.

„У Хрватској већ сада немачки окупатор пушта из логора издајнике из вођства ХСС па и самог Мачека и увлаче их у Павелићев Сабор.

„Посматрајући овај процес у целини, могу се повући следећи закључци:

1. Све више избијају на површину великосрпски, шовинистички елементи;

2. Као руководиоци банди у служби окупатора, појављују се официрске клике бивше Југословенске војске;

3. Све очитије се обавља уједињавање свих реакционарних група, уз помоћ и по жељи окупатора, у борби против народноослободилачког устанка, упркос оштрих супротности које се и даље одвијају између врхова тих група;

4. Све ове клике форсирано раде на томе да још сада изазову грађански рат, да народима Југославије наметну класни рат, не би ли на тај начин спутавале полет ослободилачке борбе народа, који од њих траже обрачун за издаје и злочине;

5. Овај процес ће вероватно захватити и остале земље Југославије (Хрватску, Словенију и Македонију).

„Све ове околности су повољне за даљи развој народноослободилачке борбе. Супротности које постоје између реакционарних врхова, после безпримерних злочина које су ти злочинци извршили над народима Југославије, изазивајући покоље између Срба и Хрвата, кољући Србе и Хрвате, а све то по жељи и налогу окупатора, могу се искористити за уједињавање народа Југославије у борби против заједничког непријатеља и његових слугу. Отворено подвлачење ових клика под скут окупатора пред лицем читавог народа, олакшаће процес уједињавања народних маса у борби против слугу окупатора.“³⁰

Највише руководство НОП-а указивало је и наводило ко су „противници“ НОП-а и које крајеве тај „процес“ може да захвати, и зато су инсистирали да треба „свим силама радити на чврстом савезу радника и сељака, у облику НОО, окупљајући око Партије и СКОЈ-а раднике и сеоску сиротињу, обезбеђујући на овој етапи борбе чврст савез са средњим сељаком, као гаранцију за успех и победу“, те да комунисти „преко народноослободилачких одбора морају обезбедити чврсто и одлучно руководство“, затим да се „уједињење реакције одвија под скутом уз активну помоћ окупатора“, и да то „пружа могућност за најширу мобилизацију маса у народноослободилачкој борби. Чињеница да се приближују реакционарне клике из Србије са онима из Хрватске, Словеније, Црне Горе и др. пружа могућност да се до краја уједине народи Југославије против окупатора и свих издајника...“³¹ Руководство НОП-а своју политичко-пропагандну делатност и борбена дејства усмерило је готово искључиво ка етапама које су везане за „стару власт“. Нагласак је био на четничком покрету Драже Михаиловића, који се, како се у чланку каже, „шири и на друге крајеве“ и за који је кориштена карактеристична терминологија, која је изазивала одређено расположење и непомирљивост према том покрету.

³⁰ Исто, стр. 3.

³¹ Исто, стр. 4.

Међутим, иако је руководство НОП-а знало за масовне злочине и геноцид усташа и хрватске војске против Срба, Јевреја и Цигана, у партијским и другим чланцима тај проблем је само поменут, и то у контексту осврта на злочине и снаге других противника. Шта више, и у текстовима из централне штампе у којима се говорило о злочинима и геноциду над Србима и другим антифашистима нема искључивог и непомирљивог става, него се само, у оквиру садржаја, помињу сви „сарадници окупатора“ и њихова злодела.³² То је проблем који изискује свестрану анализу не само штампе НОП-а, докумената и чланака његовог централног руководства него и знатно шира, мултидисциплинарна истраживања што се, заправо, постизало усредсређивањем укупне делатности НОП-а на „реакционарне снаге“ као експонента избегличке владе, посебно на четнички покрет Драже Михаиловића. Поставља се питање да ли је то заиста било само у функцији борбе за остваривање циљева НОП-а, за стварање услова за реализацију и другог, револуционарног аспекта борбе, па отуда потреба за истицањем апсолутне непомирљивости са остацима „старог режима као омраженог у народу“. Или, да ли је то – у условима када су, практично, само Срби и Црногорци чинили војну снагу НОП-а, који су већ имали директан обрачун са четничким јединицама – усмеравање њихове борбене енергије не ка окупаторско-усташким снагама ради заштите српског народа од масовних прогона и страдања него, пре свега, против четничког покрета Драже Михаиловића, као представника старог режима, или је, напokon, тиме стварана претпоставка за разрешење бројних ратних непознаница. Намеће се као питање и да ли је везивањем борбе против окупатора, а онда и против снага старог режима, у ствари, решавано национално питање „Хрвата, Словенаца, Муслимана, Арнаута и др.“ на штету управо оног народа који је био носилац оружане борбе и народноослободилачког покрета у целини. Јер, у тексту „Национално питање у Југославији у свјетлости народноослободилачке борбе“ децидирано стоји „да је баш национално угњетавање и неравноправност у многим земљама омогућила фашистичким освајачима да лако поробе земље“, да је Версајски мир, који је нарочито за народе Југославије имао катастрофалне последице, „родо и овај освајачко-фашистичко-империјалистички рат“, и да је због тога донета „Атлантска повеља“, која „не значи проширивање граница на рачун других народа, не значи поробљавање и угњетавање других народа, већ треба да значи слободно самоопредељење народа“³³, односно, да ли је такво опредељење имало за циљ, истовремено, и решавање српског националног питања или је, напротив, кроз осуду „старог ненародног, угњетачког, великосрпског хегемонистичког режима“³⁴ створена претпоставка за развијање снажне пропагандне делатности и, кроз њу, за освајање поверења у самим српским народним масама и снажење оружаних снага НОП-а, које су

³² Исто, стр. 10.

³³ Исто, стр. 11.

³⁴ Исто, стр. 4.

биле готово једнонационалне (српске) структуре, и за остваривање циљева народноослободилачког покрета.³⁵

Истина, руководство НОП-а позивало је на јединство народа и инсистирало на пропаганди као доминантном начину деловања комуниста, преко које ће се обезбедити да се у редовима НОВ и ПОЈ нађу они припадници НОП-а који ће непоколебљиво веровати у политичку и војну платформу КПЈ о вођењу и циљевима рата. Та пропаганда је била усмерена ка вођствима разних грађанских странака, али пре свега на „тзв. лондонску линију“, јер су „они главна сметња за такво пуно борбено јединство“, и јер, „теже да успоставе оно старо, као што је било до пропасти Југославије“. Односно, противник је „Дража Михаиловић и његови четници који под паролом ‘за краља и отаџбину’ воде борбу на страни окупатора против наше НОВ и ПО, то су, једном речи, сви они који се боје да народ добије оружје у своје руке, јер знају да ће онда бити немогуће више остварити њихове реакционарне, ненародне замисли о уређењу Југославије“.³⁶ Дакле, недвосмислен је био правац политичко-пропагандног деловања свих чинилаца народноослободилачког покрета. Ефекат је још већи ако се томе дода да је у штампи НОП-а често експлоатисана конструкција, веома црна за све народе који су били угњетавани од постанка Југославије, да би жандармски кундак и четничка кама били основно средство лондонске избегличке владе за уједињавање народа Југославије када би се она, којом несрећом, поново докопала власти у Југославији. „Македонци, Арнаути, Хрвати, Муслимани, итд., са стрепњом се питају – па шта ће бити са нама ако се поврати оно старо. Лондонска влада већ прети, четници већ кољу ...“³⁷

За разумевање такве пропаганде НОП-а користан је и чланак Милована Ђиласа „Шта значи садашња пропаганда о послератном уређењу Европе“. У том тексту се каже „уколико рат одмиче крају, иако се још не би могао прецизније одредити његов крај, у Америци, а нарочито у Енглеској постаје све активнија пропаганда о послератном уређењу Европе“, да су носиоци те пропаганде, поред других, и „људи из југословенске ‘владе’ у Лондону“, јер „њих не занима борба против Хитлера ни данашња судбина њиховог народа него како ће сутра остварити своје себичне великосрпске циљеве“. Занимљив је став из чланка да је „пропаганда из Енглеске чврсто инсистирала на томе да још није време за партизански рат. То се нарочито читовало у пропаганди појединих избегличких влада, као нпр. југословенске“. Међутим, „прави смисао те пропаганде“, каже аутор, „најјасније се види у оној политици коју је избегличка југословенска влада спроводила у земљи. За њих је био дошао ‘прави час’ да отворе братоубилачки рат и да распиривањем грађанског рата пролије море народне крви и нанесе

³⁵ „Пролетер“, број 16, стр. 2–4.

³⁶ Наведени термини налазе се у готово свим чланцима политичких руководства. Односно, штампа НОП-а у вези с тим је једнострана (за конкретни случај погледати „Пролетер“ и „Борбу“).

³⁷ До септембра 1943. године партизанске јединице су биле попуњене више од 80 одсто Србима, а неке јединице чак и са више од 90 одсто.

највеће и најдрагоценије губитке народима Југославије“. У наставку се каже: „Југословенска влада није учинила ни један корак који би демантовао њене реакционарне великосрпске тежње“, а после осврта на међународно стање у Југославији, које је управо произвела та „реакционарна великосрпска клика“, аутор пише да они „са читавом пропагандом о послератном уређењу народу обећавају некакву социјалну правду ...³⁸ 'Четничка кама – угњетеним народима', 'социјализам' најреакционарних клика – радним масама“.³⁹

У оквиру тежишног деловања пропаганде НОП-а занимљив је и чланак Милована Ђиласа „Још једна издаја“, из новембра 1941, који такође садржи искључиву терминологију, ставове и поруке. Иако је то период преговора између партизанских и четничких представника, у њему нема помирљиве, сарадничке ноте. Наиме, аутор каже да је после капитулације издајничка клика „распоредила своје улоге. Недић је отворено ушао у владу коју су поставили окупатори, а Дража Михаиловић је отишао на Равну Гору да наоружа своје банде жандарма, полицијских агената, финансиа, итд., и да их у погодно време употреби као нож у леђа своме народу који се бори за слободу. Недић се разоткрио брзо, заједно са Пећанцем, Дража Михаиловић се ето разголићава тек сада и као најгори издајник од свију издајника“, и да „ту господу треба дотући до краја недајући јој ни дана одмора“.⁴⁰

Већ тада је препознатљив садржај пропаганде НОП-а, у којој доминирају ставови о четничком покрету Драже Михаиловића и избегличкој влади у Лондону. У истом тону, са сличним садржајем и порукама, објављени су у централним листовима радови: „Издајничка избегличка влада тоне у све срамнију издају“, „Издајнички пут и издаја Драже Михаиловића“, „Издаја народа и савезника“, „Један непријатељ више“, „Издаја у Книњској крајини“, „Четничка кама у срцу Хрватске“, „Круг је затворен“, „Злочин слугу окупатора – четника у долини Раме“, „Светска јавност открива издају избегличке владе у Лондону“, „Избеглице пред судом јавности“, „Њихови планови ће пропасти“.⁴¹

С обзиром на чињеницу да је штампа масовних антифашистичких организација била под непосредним утицајем највишег руководства НОП-а, њено пропагандно усмерење и садржаји чланака били су готово исти. На пример, у листовима ЈНОФ Србије штампани су наслови „Два лица издаје народа“, „Сарадња Драже Михаиловића са Недићем и немачким окупатором“, „За краља и отаџбину“, „Дражиновске банде кољу по Србији“ и „Дражиновци све отвореније сарађују са Немцима“.⁴² Истовремено, у „Вјеснику“ су објављени чланци: „Подла издаја четничког разбојника“, „Нова звјерства четничких крвника“, „Крваво коло“, „Јединство окупаторских слугу“, „Народ тражи ликвидацију фашистич-

³⁸ „Пролетер“, бр. 16, децембар 1932, стр. 1–3.

³⁹ Исто, стр. 4.

⁴⁰ Три тачке су у оригиналу чланка („Пролетер“, бр. 16, децембар 1942, стр. 19).

⁴¹ Исто, стр. 16–20.

⁴² „Борба“, бр. 10, од 8. новембра 1941.

ког агента министра Дражу Михаиловића“; „Главни унутарњи непријатељ“; „Нема повратка на старо“; „Уништићемо проклето сјеме Бранковића“; „Народ очекује ликвидацију избегличке владе у Лондону“, и други.⁴³ Од чланака истог карактера који су објављени у Словенији издваја се рад Едварда Кардеља „Велика победа Освободилне фронте словеначког народа“, у којем је садржана целокупна политика ОФ за самоопредељење и национално ослобођење Словенаца.⁴⁴

Према томе, очигледно је да је такву пропаганду усмеравало највише руководство НОП-а, односно Комунистичке партије Југославије. Јер, садржаји централних листова били су основни извор за рад свих сегмената НОП-а и значајно су одређивали тематско-садржајну структуру штампе масовних антифашистичких организација (народни фронтови), што потврђује садржај листова „Глас народа“⁴⁵ и „Вјесника“⁴⁶, и то од почетка 1942. године. Централни листови НОП-а садрже, осим наведених, и чланке о улози Савеза комунистичке омладине Југославије (СКОЈ), Антифашистичког фронта жена (АФЖ) у НОР-у и органа народне власти – народноослободилачким одборима (НОО), разне вести и извештаје са савезничких фронтова, о улози Совјетског Савеза у борби против фашистичких освајача и тумачења „шта значи пропаганда о послератном уређењу Европе“. Било је и чланака о борбеним дејствима партизанских јединица и стању на југословенском ратишту, као и незнатан број чланака о злочинима и геноциду над српским и другим народима у Југославији.

Карактеристика објављених чланака је афирмативан однос према дејствима јединица Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије (НОВ и ПОЈ), њиховим успесима и херојству, сарадњи са народом и његовој масовној подршци. Истовремено, наглашаван је позитиван утицај победе савезничких армија, посебно снага Црвене армије, на збивања у Југославији и распламсавање оружане борбе. У вези с тим, руководство НОП-а настојало је да оствари сталан контакт са њима и подршку за своју борбу. Због тога се у сваком националном, односно покрајинском руководству и нижим партијским руководством налазио члан (делегат) највишег, односно вишег руководства НОП-а, који је непосредно утицао на садржај и интензитет политичко-пропагандне делатности. У оквиру таквог ангажовања значајан је њихов утицај на структуру листова и, посебно, на садржај чланака, пре свега оних који су изражавали суштину политичке и војне стратегије народноослободилачког покрета.

Таква, класична хијерархијска организација НОП-а и деловања његових чинилаца обезбедила је непосредан утицај на све сегменте НОП-а и на средства политичко-пропагандног деловања. Наиме, анти-

⁴³ Садржај листа „Борба“ од 8. октобра 1942. до 22. фебруара 1943.

⁴⁴ Лист „Словенски порочевалец“, чланак са потписом Криштов, АВИИ, ЦШ 26, бр. рег. 40/1.

⁴⁵ „Глас народа“, од новембра 1942. до децембра 1943.

⁴⁶ Садржај листа „Вјесник“ НОФ Хрватске од марта 1942. до децембра 1943.

фашистичке – народнофронтовске организације НОП-а биле су распршене, добро организована трансмисиона снага која је „покривала терен“ и успевала да у народу континуирано обезбеди јасно опредељење за антифашистичку и антиокупаторску оријентацију и да, кроз своју делатност, омасови своје организације и обезбеди народну подршку. С обзиром на такву организацију, штампа НОП-а доследно је преносила основна идејна и војна опредељења централног руководства, а њени садржаји значајно су утицали на опредељење маса за оружану борбу против окупатора и његових сарадника.

*

* *

Руководећа снага НОП-а – Комунистичка партија Југославије, у условима „изоливаног ратишта“ у поробљеној Европи, имала је одлучности да без помоћи споља покрене оружану борбу, да усредсређеном пропагандном делатношћу на осетљиве и „свеже“ проблеме задобије масе и њихово поверење, да омасови оружане снаге и да, на основу свега тога, НОП-у обезбеди атрибут активног чиниоца антиокупаторске борбе која заслужује савезничку помоћ. Истовремено, тежиште пропагандне и војне активности усмерила је ка противницима из редова присталица „старог – ненародног режима“. Односно, у условима државног расула, искористила је насталу ситуацију да, пропагандном офанзивом, заснованом на терминима који означавају универзалне вредности, као што су национална равноправност и социјално благостање, и који су прихватљиви у свакој средини и у свим условима, наметне решавање проблема из свог програмског опредељења. Тако је искористила страдање српског народа – страх његових припадника за биолошки и физички опстанак, да га, смишљеним пропагандним деловањем, привуче у свој покрет и да га, као основног носиоца оружане снаге и НОП-а у целини, употреби за решавање националног питања других народа у Југославији.